

Obrana republiky na Podkarpatské Rusi v letech 1938-1939

Mečislav Borák, Slezský ústav Opava

In: *Vznik ČSR 1918 a Podkarpatská Rus. (Sborník z mezinárodní konference v Praze)*. Edice Podkarpatská Rus, sv. 21. Praha, Společnost přátel Podkarpatské Rusi v nakladatelství Česká expedice 1999, s. 87-95.

Tak jako je novodobá historie Podkarpatské Rusi spojena se vznikem Československé republiky v roce 1918, je stejně osudově spojena i s jejím postupným zánikem v letech 1938-1939. Právě na vzdáleném východě republiky docházelo v posledním půlroce její existence k bojovým vystoupením jednotek československé armády, oddílů Stráže obrany státu, příslušníků četnictva, finanční stráže a dalších státních složek na obranu okleštěného Československa. Zatímco části českých zemí byly Německu i Polsku postoupeny bez větších incidentů, na Slovensku a Podkarpatské Rusi došlo k několika střetům naší armády s armádou polskou a maďarskou. Šlo nejen o pohraniční incidenty a četné ozbrojené srážky s teroristy, ale též o skutečná otevřená střetnutí armádních složek, spojená s nasazením bojové techniky. Jejich vrcholem pak byly boje, k nimž došlo při okupaci zbytku republiky v březnu 1939. Až donedávna byl však za příklad ozbrojeného odporu proti okupantům vyzvedán jen boj posádky 8. pěšího slezského pluku v Místku s německým vojskem 14. března 1939, zatímco o několikadenních urputných bojích s maďarskými okupanty Podkarpatské Rusi věděl kromě pamětníků jen málokdo. I když tyto příklady aktivní obrany republiky nebyly dodnes náležitě doceněny, nepochybně patří k těm nejsvětlejším stránkám historie československé státnosti.

K důsledkům Mnichova patřila i ztráta hraničních opevnění, což si vynutilo změnu ve strategii obrany státu. Její těžiště se nyní přesunovalo z českých zemí na Slovensko a Podkarpatskou Rus. Za současně prováděné demobilizace vojáků německé, polské a maďarské národnosti docházelo k redislokaci vojsk do nových obranných postavení. Na východním Slovensku byla vytvořena zvláštní operační skupina o síle tří divizí, bylo zde posíleno letectvo a soustředěna téměř polovina pozemních vojsk. Obranu Podkarpatské Rusi zajišťovala 12. pěší divize, především její pěší pluky 36 a 45. Ani ústavní změny ze

22. listopadu 1938 - vyhlášení autonomie Slovenska a Podkarpatské Rusi - nezpůsobily totiž zrušení principu jednotné československé armády. Nevznikly tři samostatné armády, ministerstvo národní obrany zůstalo ústředním vojenským úřadem pro celé území státu a vojenské orgány nepodléhaly autonomním vládám. Branná moc byla jednotná a společná, vrchním velitelem byl nadále prezident republiky. Slovenští a podkarpatoruští vojáci měli být sice přidělováni především do útvarů na svých územích, ale ty byly nadále doplňovány branci z českých zemí. Akceschopnost armády však byla ovlivněna neustálým snižováním početního stavu jednotek. Kromě armády se na obraně Podkarpatské Rusi podílely i dva prapory Stráže obrany státu, rozmístěné po četách na celé demarkační linii s Maďarskem i poblíž hranice s Polskem. V rámci poslední fáze demobilizace nařízené mnichovskou dohodou byla v prosinci 1938 odvolána i ostraha hranic proti Německu, Polsku a Maďarsku, jen na Podkarpatské Rusi se v ní pokračovalo až do poloviny února 1939.

Až do počátku října 1938 byl na slovenských a podkarpatoruských hranicích s Maďarskem i s Polskem vcelku klid. Teprve když se začalo chystat jednání v Komárně, kde mělo dojít k dohodě o odstoupení jižních oblastí Slovenska a Podkarpatské Rusi ve prospěch Maďarska, začaly provokace a teroristické útoky s cílem vyvolat na sporném území chaos a nepokoje. První vážný incident, při němž musela zasahovat naše armáda, se odehrál už 5. října v blízkosti Rimavské Soboty, kde maďarský prapor pěchoty posílený finanční stráží pronikl hluboko do vnitrozemí republiky. Až po těžkých kulometných bojích a nasazení čtyř tančíků byli útočníci donuceni s velkými ztrátami ustoupit. Maďarská vláda útok později označila za svévolnou akci místního velitele, avšak hned několik vzápětí následujících incidentů ji usvědčovalo ze lži. K dalším ozbrojeným vpádům maďarských vojsk došlo např. v prostoru Filakova, Parkaně (dnes Štúrovo) a Perbeníku (dnes Pribeník).

Nejrozsáhlejší maďarský útok však směřoval na Podkarpatskou Rus a došlo k němu hned po prvním dnu jednání diplomatů v Komárně, 10. října 1938. Skupina teroristů přepadla železniční most a nádraží ve stanici Boržava a ostřelovala osobní vlak, přičemž padly první oběti. Tato akce však měla krýt postup mnohem početnějších maďarských jednotek vyzbrojených puškami, granáty a kulomety, které přešly hranici poblíž Berehova a Šalanek. Podle dochovaných zpráv se jednalo o téměř 800 ozbrojených záškodníků. I když maďarské úřady tajily jejich souvislost s armádou, zajatí teroristé

potvrdili, že oddíly "Szabadcsapat" jsou vyzbrojovány a řízeny maďarskou armádou se souhlasem vlády. Jejich příslušníci nastupovali na povolávací rozkaz k vojsku a byli přiděleni ke zvláštním jednotkám. Měli za úkol proniknout v civilních oblecích a se zbraněmi na Podkarpatskou Rus, kde měli propagandisticky působit ve prospěch Maďarska při zamýšleném plebiscitu, provádět sabotáže a chystat ozbrojené povstání.

Útok Maďarů skončil po několika dnech totálním neúspěchem. Jednotky československé armády spolu s četnictvem a oddíly SOS obklíčily nejpočetnější skupiny diverzantů poblíž Drysiny, Výloku, Fornoše, Hatě a Černého močálu, a odřízly jim ústupovou cestu. Po útoku tanků a náletech bombardovacího letectva se většina diverzantů 14. října vzdala. Zásahu dělostřelectva, které se připravovalo k boji, už nebylo ani zapotřebí. V největším kotli poblíž Šalanek bylo vzato do zajetí 305 teroristů včetně 8 důstojníků. Likvidace menších skupinek trvala ještě několik dnů, například na Polonině Runa, přes níž se chtěli teroristé probít na sever do Polska. Podařilo se to však jen několika desítkám z nich.

I když maďarské útoky neustaly, omezovaly se již obvykle jen na přepady hlídek SOS na nové demarkační čáře. Přesto bylo např. u Kosina odvráceno několik útoků vedených nejen kulometry, ale i tanky. V listopadu bylo přepadeno stanoviště SOS u Strabičova, Gorondy a Černého Ardova, v prosinci byl proveden granátový útok na stanici finanční stráže v Makarjevu a bylo přepadeno družstvo SOS v Dravcích. Počátkem ledna 1939 byly přepadeny oddíly SOS v Barbovu a v Dohém, mimořádně silný byl útok diverzantů na Barvinkoš.

Největší srážkou s Maďary byl v tomto období tzv. rozvegovský incident, který se odehrál v okolí Mukačeva 6. - 7. ledna 1939. Na maďarskou provokaci odpověděly jednotky československých obránců předem připraveným tvrdým protiútokem s užitím kulometů, obrněných vozů a dělostřelectva. Palbou z děl bylo poškozeno i Mukačevo a boje si vyžádaly četné oběti na obou stranách. Museli zasáhnout diplomaté, došlo též k výměně zajatců. Události vyšetřovala smíšená vojenská komise a na základě jejího doporučení bylo mezi liniemi zřízeno demilitarizované pásmo, jež mělo omezit náhodné incidenty. V únoru 1939 došlo k útoku na postavení armády u Rákošína, několik pachatelů bylo zajato a postaveno před soud. Podle dobových zpráv bylo ve Velkém Berezném ještě koncem února vězněno 345 maďarských teroristů, z nichž většina však byla záhy na základě amnestie propuštěna bez trestu. Jak vyplývá ze svědectví účastníků

i z úředních zpráv dochovaných v archivech, byly boje s Maďary svedeny na více než dvaceti místech Podkarpatské Rusi a vyžádaly si životy nejméně deseti československých obránců.

Snahy Maďarů o ovládnutí Podkarpatské Rusi byly již dávno veřejným tajemstvím. Když však od 20. října 1938 začali obdobné přepady a teroristické akce provádět od severu též Poláci, vyvolalo to v řadách obránců značné překvapení. Podle záměrů polské diplomacie mělo toto úsilí přispět k odtržení Podkarpatské Rusi od Československa a k jejímu přiřazení k Maďarsku, jak to odpovídalo dávným polským tužbám po dosažení společné hranice s Maďarskem. Dlouhodobá diverzní a teroristická akce proti československé Podkarpatské Rusi nazvaná "Łom" (Sochor) byla koordinována s maďarskou armádou a řídila ji expozitura II. oddělení Hlavního štábu polské armády. Jejím cílem bylo podporovat maďarské útoky a ničit komunikace, mosty, spojovací a rozvodné sítě, provádět útoky na československé správní úřady, četnická a vojenská stanoviště.

První fáze polských útoků probíhala od 20. října do 5. listopadu 1938 a jejich cílem byly silniční mosty v Nižních Vereckách a Vučkovu, silniční a železniční most u Velkého Berezného, oddělení finanční stráže v Novoselici, pošta v Toruni aj. Teroristické akce měly vyvolat dojem, že na Podkarpatské Rusi existují nepkoje, které československá správa nedokáže již zvládnout. Takový argument měl posloužit především Maďarům při arbitrážním jednání o úpravě hranic, k němuž nakonec došlo 2. listopadu ve Vídni. Také druhá fáze polských diverzních akcí (od 10. do 25. listopadu) měla své mezinárodní souvislosti. Souvisela totiž s chystanou maďarsko-polskou vojenskou okupací Podkarpatské Rusi, k níž mělo dojít nejprve v noci na 20. listopad 1938. Československá a rumunská armáda již přeskupovaly své síly k maďarským hranicím, avšak k válečnému střetnutí nakonec nedošlo. Proti úmyslu Maďarů se totiž postavilo Německo, jež mělo s řešením situace v této oblasti své vlastní plány.

V očekávání konfliktu v té době polská diverzní činnost výrazně zesílila. K těžkým srážkám s diverzanty došlo u osady Filipec, u Huklivého, Nižních Verecek, Nižního a Vyšného Studeného, třikrát u Toruně a Prislopu aj. V Majdanu a Prislopu byla přepadena pošta, k útokům na mosty došlo v Nižní Roztoce, Nižních Vereckách, Repiném, Sojmě a v Siněvíru, kde byla zničena i propust přehrady. Z větších akcí stojí za zmínku např. přepad našich jednotek u Bělasovic, který se odehrál 10. listopadu. Posily povolované k obraně

napadené četnické stanice padly do léčky, neboť polští útočníci na sobě měli československé uniformy. Do akce byli totiž nasazeni i dobrovolníci z Polskem zabraného Těšínska, kteří dříve sloužili v československé armádě a vlastnili vojenský stejnokroj. Diverzanti zajali a odvěkli do Polska 20 vojájů, četníků a příslušníků finanční stráže. Zajatci měli sloužit jako rukojmí, byli propuštěni až v březnu 1939. Do konce listopadu 1938, kdy byla po diplomatických zákrocích polská "partyzánská válka" na Podkarpatské Rusi ukončena, bylo v jejím rámci provedeno přes padesát diverzních a bojových akcí, jež si vyžádaly nejméně deset životů z řad obránců republiky.

Ze srovnání polských a maďarských útoků na Podkarpatské Rusi vyplývá, že ty polské byly účinnější, neboť při menších vlastních ztrátách způsobily významnější škody. Obě diverzní akce, polská i maďarská, zůstanou pro historii markantním příkladem porušení mezinárodního práva, neboť v době míru, bez vyhlášení války, pronikaly na území sousedního státu početné a silně vyzbrojené jednotky organizované armádou, jež měly v úmyslu vyvolat povstání nebo vést partyzánskou válku s cílem rozbít státní celistvost svého souseda. Zrovna tak je nutno zaznamenat, že obrana československé státnosti byla i v nesnadné pomnichovské situaci úspěšná.

Na Podkarpatské Rusi musela armáda nakonec hájit republiku i proti ukrajinským útokům. Zdejší autonomní vláda směřovala k nezávislosti, přičemž se snažila odvrátit hrozbu maďarského záboru hledáním opory v Německu a budováním vlastních ozbrojených jednotek. Příslušníci dobrovolnické Karpatské Síče sice získali právo nosit uniformu i zbraň, ale přesto byla výzbroj Síče značně omezená. Počátkem března 1939 byla ve skladu Zemského četnického velitelství v tehdejší hlavním městě Podkarpatské Rusi Chustu odhalena krádež zbraní, k níž se doznali příslušníci Síče. Československé jednotky se včas dověděly i o přípravách vzpoury, při níž se vzbouřenci měli zmocnit zbraní a poté provést státní převrat. Útok Síče začal v noci na 14. března 1939 přepadením vládní budovy v Chustu. Záhy se v palbě ocitl celý střed města. S podporou obrněných vozů se československým jednotkám podařilo zdolat nejsilnější hnízdo odporu v hotelu Koruna, kde bylo zatčeno asi 50 příslušníků Síče. Po zatčení dalších velitelů Síče byl pokus o povstání zlikvidován. Zároveň však začaly dílčí vzpoury na mnoha místech Podkarpatské Rusi, doprovázené pokusy o zabavení zbraní československým vojákům. Ke krvavým střetům došlo v Toruni, u Lopušného, Prislopu, Malého Berezného, Usteriků aj.

Tyto srážky pokračovaly ještě intenzivněji i v době, kdy už se do země hrnula maďarská vojska a Karpatská Síč potřebovala zbraně, aby mohla vetřelcům klást odpor. Krátce po potlačení vzpoury Síče vyhlásila Karpatská Ukrajina po vzoru Slovenska svou samostatnost, což 15. března potvrdil i její sněm. Žádost o podporu adresovaná Německu neměla úspěch, neboť o osudu země bylo již rozhodnuto. Zatímco Slovensko záruky samostatnosti pod ochrannou rukou Německa získalo, na Podkarpatskou Rus se od časného rána 14. března 1939 hrnula maďarská okupační vojska. Žádosti o pomoc československé armády adresované z Chustu do Prahy již nenacházely kladnou odezvu. Praha stereotypně odpovídala, že nemůže rozhodnout, vše je prý nutno zjistit dotazem u německých představitelů. Evakuace naší armády, četnictva, jednotek SOS a složek státní správy probíhala spíše improvizovaně a bez jednotného velení, avšak díky obětavému nasazení vojáků a dalších českých zástupců ji lze hodnotit jako úspěšnou.

Maďaři útočili ve třech hlavních směrech. Jednotky československé armády i družstva SOS dokázaly na řadě míst nápor maďarské přesily zastavit a někde dokonce přešly do protiútoků, aby udržely strategické komunikace pro evakuaci správních úřadů a ústup odloučených složek vojska a četnictva. Přestože maďarské ultimátum předané 14. března odpoledne nařizovalo československé vládě vyklidit Podkarpatskou Rus do 24 hodin a varovalo před pokusy o odpor, docházelo během ústupu až do večera 17. března k těžkým ozbrojeným srážkám s maďarskými jednotkami. Další boje byly sváděny s příslušníky Síče, kteří přepadávali ustupující československé kolony a snažili se je odzbrojit. Např. v Buštině musela 16. března proti ukrajinským kulometům musela zasáhnout československá děla, další krvavé boje se odehrály v Sekernici a v Salbadoši. Boje s ukrajinskými oddíly si vyžádaly asi deset životů na československé straně.

Ústup armády a dalších složek probíhal ve třech směrech. První směr vedl na Slovensko, kam se pod velením špkt. Bohumíra Maříka stahovaly dva prapory 36. pěšího pluku z okolí Mukačeva a Svaljavy po hlavní silnici přes Perečín, který byl do poslední chvíle tvrdě bráněn. Cesta pak pokračovala přes Malý Berezny do pohraniční slovenské Ubly a dál do Stakčina, Humenného, Michalovců a Prešova. Zbraně přebírala slovenská armáda v Humenném, z Prešova odjížděly evakuační železniční transporty do protektorátu. Podle svědků byli demobilizovaní čeští vojáci napadáni příslušníky Hlinkových gard a okrádání o peníze i majetek.

Druhý směr ústupu vedl do Rumunska, kam směřovaly jednotky z okolí Mukačeva, Iršavy, Sevljuše, Dohého a Chustu. Ten byl vyklizen 16. března před polednem. Evakuační kolony pak mířily přes Sekernici, Salbadoš a Buštinu do Tjačeva na rumunské hranici, kde za řekou Tisou odevzdávaly zbraně. Jednotky 45. pěšího pluku vedl pplk. František Václavek. Po odevzdání zbraní se vojska postupně naložila do transportního vlaku, který zamířil přes Kluž a Sibiu do Fagaraše, kde byla jízda přerušena. Pak cesta pokračovala do Jugoslávie a v Mariboru už čekal německý vlak, který přes Vídeň dovezl vojáky až do Brna. Pamětníci uváděli, že přijetí v Rumunsku bylo srdečné, v Jugoslávii dokonce přátelské a ve Vídni prý transportu vyhrávala dechová hudba jednotek SS.

Třetí směr ústupu vedl do Polska, kam směřovaly evakuační vlaky s oddíly SOS a odloučenými dílčími jednotkami z Velkého Berezného přes Užocký průsmyk a ze Svaljavy a Volovce přes Skotarský průsmyk. Ve stanicích Sianki a Beskid byly Polákům předány zbraně, přijetí uprchlíků bylo prý i tady velmi příznivé. Železniční transporty dále pokračovaly na Stryj, Lvov, Přemyšl a Krakov do Bohumína a Přerova.

Nejméně chtěný směr návratu domů vedl přes Maďarsko, kam se dostali ti, co nestačili včas evakuovat. Byli zajati a přes Užhorod pak dopraveni do zajateckého tbotra v Görög Szálás u Nyiregházi, odkud se až na výjimky dostali zanedlouho přes Budapešť a Vídeň důmů. Zacházení se zajatci bylo prý vcelku slušné, ubytování a strava nikoliv.

Celkové ztráty z bojů proti maďarským okupantům při evakuaci Podkarpatské Rusi nebyly přesně vyčísleny, hlášení uvádějí jen souhrnné počty mrtvých a nejsou kompletní. Badatelé se shodují na asi 40 padlých a 100-120 raněných. Pokud k tomu přičteme asi 30 obětí obranných bojů z doby od října 1938 do půlky března 1939, mohl činit počet obětí na Podkarpatské Rusi asi 70 osob, především vojáků a četníků, ale též příslušníků finanční stráže, hajných a lesníků, železničářů a státních zaměstnanců různého druhu. Stovky dalších osob byly zraněny, tisíce přišly o své domovy i o majetek. Většinou se od československého státu ani nedočkali náležitého uznání, neboť dobové podmínky tomu nepřály před válkou ani po ní, a zdá se, že vzhledem k zániku československého státu to už není aktuální ani dnes. Stateční obránci Podkarpatské Rusi si však rozhodně zaslouží, aby na ně historie nezapomněla.

Výběr z literatury a pramenů:

BADZIAK, K. - MATWIEJEW, P. - SAMUŚ, P.: Operacja "Łom". Polska akcja dywersyjna na Rusi Zakarpaciej w 1938 r. w świetle materiałów Oddziału II Sztabu Głównego WP. Warszawa 1998.

BORÁK, M.: Obrana Podkarpatské Rusi (říjen-březen 1939). Česko-slovenská historická ročenka, 1977, s. 166-178 (zde je uveden i soupis další české i zahraniční literatury a pramenů k obraně Podkarpatské Rusi).

DŁUGAJCZYK, E.: Tajny front na granicy cieszyńskiej. Wywiad i dywersja w latach 1919-1939. Katowice 1993.

KASPAREK, J. Przepust karpacki. Tajna akcja polskiego wywiadu. Warszawa 1992.

HOLUB, O.: Stůj! Finanční stráž! Praha 1987.

KUPLIŃSKI, J.: Polskie działania dywersyjne na Ukrainie Zakarpaciej w 1938 roku. Wojskowy Przegląd Historyczny, 1996, nr 4, s. 65-83.

KUPLIŃSKI, J.: Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowe od wiosny 1937 do jesieni 1939 roku. Gdansk 1977;

LUKEŠ, F.: Podivný mír. Praha 1968.

Veheš, M.: Karpat'ska Ukrajina (1938-1939). Užhorod 1993.

Vojenské dějiny Československa, III, Praha 1987.

Vojenský historický archiv Praha, fond Ministerstvo národní obrany, Hlavní štáb 1919-1939, 2. a 3. oddělení.